

Irene Polo: la gira americana esdevinguda exili

Glòria Santa-Maria Batlló

El 31 de gener de 1936, la periodista barcelonina Irene Polo va embarcar rumb a Amèrica com a «assistent general» de la companyia de teatre de Margarida Xirgu, durant la gira que començava a Cuba el mes de febrer amb una durada prevista de dos anys. Però la Guerra Civil i la victòria de Franco van impedir la tornada de Polo, republicana d'esquerres, que s'exilià a Buenos Aires. Sis anys després de començar aquest periple es produïa una notícia colpidora: el 3 d'abril de 1942, Irene Polo s'havia suïcidat amb només trenta-dos anys.

S'obrien, aleshores, alguns interrogants en la seva curta biografia: Per què una periodista que es trobava al cim de la professió havia decidit d'abandonar temporalment el periodisme? Com va viure durant aquests sis anys americans? Quines circumstàncies podrien explicar o almenys contextualitzar la causa del suïcidi?

Per intentar respondre algunes d'aquestes qüestions, disposem d'un document molt valuós que il·lustra els dos últims anys de vida

de la periodista. Són les cartes que ella va escriure des de Buenos Aires —del 1940 al 1942— al pintor Miquel Villà, que aleshores vivia a Tucumán (Santa-Maria – Tur, 2022).

En el moment d'emprendre el viatge a Amèrica, Irene Polo, amb només vint-i-sis anys, era una periodista amb gran projecció als mitjans i molt valorada per col·legues i lectors. Ja des del 1930, amb poc més de vint anys, era una professional de treball quotidià a les redaccions, i aviat els seus reportatges van començar a aparèixer a primera plana dels diaris més importants d'orientació progressista (Polo, 2003). La manera d'abordar la professió la va situar entre els periodistes més innovadors de l'època i els seus treballs es troben entre els millors del periodisme català. Irene Polo pertanyia a la generació de professionals que iniciaren a Catalunya el periodisme modern europeu, en què predominaven les cròniques, els reportatges d'investigació o també les corresponalsies, com Eugeni Xammar, Gaziol, Josep M. Planes, Francesc Madrid, Domènec de Bellmunt, Tísner, Sempronio, Josep M. Lladó, Joaquim Ventalló o Carles Sentís, entre d'altres. «Aquest sentit de periodisme directe, al qual ella afegia una punta d'ironia carneriana, eren el seu èxit més contundent» (Necrològica d'Irene Polo, *Catalunya*, abril del 1942)

Precisament, abans de partir cap a Amèrica, exercia de cap de redacció en una publicació capdavantera d'aquest nou periodisme: el diari vespertí *Última Hora*, propietat de Lluís Companys. Era un periòdic innovador tant pel contingut com pel format, que sota la batuta de Josep M. Escuder (Barcelona 1903 – Nova York 1977) havia renovat el periodisme barceloní en pocs mesos. Escuder, després de treballar uns anys a la premsa de Nova York, havia tornat a Barcelona l'any 1935 i va importar les concepcions i les tècniques més avantguardistes del disseny americà, que concedia gran importància a la informació gràfica, organitzava el diari en seccions i separava informació d'opinió.

Justament un dels últims treballs publicats per Irene Polo a *Última Hora* va canviar el destí de la periodista. Es tracta de l'entrevista a Margarida Xirgu a la seva casa de Badalona, en ocasió de la mort de

Valle-Inclán. La Xirgu, gran amiga de García Lorca, havia representat des del mes de setembre a la Ciutat Comtal *Yerma* i *Bodas de sangre* i, en el moment de l'entrevista, estava representant *Doña Rosita la soltera*, que havia estrenat al Teatre Principal Palace de Barcelona amb la presència de l'autor.

La periodista va quedar enlluernada per l'actriu, però l'admiraació era mútua: en el decurs de l'entrevista, Margarida Xirgu li va proposar d'unir-se a la companyia en qualitat d'assistent general a la gira imminent per diversos països de l'Amèrica Llatina. Una oferta tan sobtada s'explicava perquè s'acabava de produir una baixa en l'equip que havia d'emprendre el viatge: es tractava del càrrec que havia d'ocupar Rafael Rodríguez Rapún, amic íntim de García Lorca, que havia estat secretari de La Barraca, a qui Margarida Xirgu havia contractat per assegurar-se que el poeta l'acompanyés a Amèrica. Aquesta circumstància que va condicionar el destí d'Irene Polo també va condicionar, fatalment, el de Federico García Lorca, que no va voler moure's d'Espanya sense el seu amic i va ser assassinat mesos després. Irene Polo acceptà la proposició de Margarida Xirgu i, en pocs dies, preparava un gran viatge només a l'abast d'una minoria en aquella època.

Durant tres anys, Irene Polo va viatjar per molts països de l'Amèrica Llatina: Cuba, Mèxic, Colòmbia, Equador, Perú, Xile, Argentina, Uruguai... En tots aquests llocs, l'actriu, símbol de l'Espanya i la intel·lectualitat republicana, es relacionava amb les elits polítiques i culturals, i això permetia també a la periodista accedir a aquests cercles. Ella s'avançava a la companyia per negociar contractes, ocupar-se de la logística i també oferir informació a la premsa sobre les obres que l'actriu interpretava. Així, el mes de març del 1937, desembarcava a Buenos Aires per preparar-hi l'arribada de la Xirgu dos mesos més tard. A partir d'aleshores, Irene Polo, com ho farà després Margarida Xirgu, s'instal·la a la capital argentina i a l'hivern es desplaçaran amb la companyia per actuar a l'Uruguai.

A Buenos Aires, Irene Polo es retroba amb el seu gran amic, el periodista, escriptor i dramaturg Francesc Madrid (Barcelona 1900

– Buenos Aires 1952). Tots dos havien coincidit el maig del 1935 a la capital d'Espanya, en la cobertura del judici al Govern de la Generalitat pels Fets del 6 d'Octubre de 1934 i, anteriorment, havien estat companys en diverses publicacions catalanes. Francesc Madrid es va haver d'exiliar l'any 1936 perquè la FAI l'havia detingut i sentenciat a mort a Puigcerdà —on havia arribat després de fer uns reportatges a França— per la seva postura crítica amb l'organització anarquista. El va salvar *in extremis* la intervenció de Lluís Companys, de qui havia estat secretari quan Companys era governador civil de Barcelona, l'any 1931. Segons el testimoni de la seva filla, Núria Madrid, el periodista va al·legar que era portador d'informació confidencial per al president Companys i va aconseguir que aquest fos informat de la imminent execució de la sentència a mort. Aleshores, Companys va ordenar que portessin immediatament Francesc Madrid a Barcelona i el va tenir amagat durant gairebé dos mesos al segon pis del palau de la Generalitat, fins que aconseguí que un vaixell de guerra anglès el portés a Londres, des d'on va viatjar a Bordeus per trobar-se amb la dona —l'actriu Maria Lluïsa Rodríguez— i la filla Núria, i embarcar plegats rumb a Buenos Aires, on arribaren el 17 d'octubre de 1936 (Madrid, 2021).

Poc després que Irene Polo arribés a la capital argentina l'any 1937, Francesc Madrid publicava a la revista *Catalunya* un article entrevista —«Irene Polo parla de Margarida Xirgu i nosaltres parlem d'Irene Polo» (Santa-Maria – Tur, 2022)— que repassava amb admiració la trajectòria professional de la periodista i que palesa l'estreta relació d'amistat entre tots dos. Però ja anteriorment *Catalunya* havia anunciat l'arribada de Polo amb un elogiós article del publicista i escriptor resident a l'Havana, Josep Aixalà i Casellas (el Vendrell 1860 – l'Havana 1944), que glossava les seves peripècies al capdavant de la companyia per terres americanes i li atribuïa la diplomàcia i l'ull viu «indispensables per entendre i descabdellar bé la complicada troca que timoneja la vida de més de trenta persones» (*Catalunya*, març del 1937). Així mateix, la revista informava que, el 9 de març, el grup de catalans que es reunia periòdicament al restaurant La Brasileña oferí

un sopar de benvinguda a Irene Polo, a Francesc Madrid i al doctor Josep Cuatrecasas. També *Ressorgiment*, l'altra revista dels residents catalans a Buenos Aires, donà la benvinguda a Irene Polo, i el diari argentí *Crítica* publicà una extensa entrevista amb la periodista.

A la revista *Catalunya*, Irene Polo va publicar-hi dos textos, un retrat laudatori de Margarida Xirgu, «La mística de la Xirgu» (maig del 1937), i un relat en clau satírica, i molt divertit, «Una història de Barcelona» (maig del 1939), que desgranava les peripècies d'una família de carnisseres, una filla dels quals s'havia enamorat d'un lla-dre. La carnisseria habitatge de la família la situava al carrer d'En Gignàs de Ciutat Vella, molt a prop de la plaça d'Antonio López, on havia viscut la família Polo-Roig quan Irene Polo era adolescent. Però la col·laboració amb més ressò d'Irene Polo amb el Casal de Catalunya a Buenos Aires va ser una esplèndida conferència —«Un llamp en el cel poètic de Catalunya: Joan Salvat-Papasseit» (Santa-Maria –Tur 2022)— que va pronunciar-hi el 17 de maig de 1937 i després va ser reproduïda a *Catalunya*, acompanyada d'una caricatura de la conferenciant, signada per Joaquim Algueró. Entre diversos comentaris brillants, Polo lamentava que un gran poeta com Salvat-Papasseit, popular i entranyable, a qui considerava l'equivalent en la literatura catalana de Federico García Lorca, fos conegut només per alguns iniciats.

Quan, l'any 1937, s'instal·la a Buenos Aires, Irene Polo es retroba també amb Salvadora Medina Onrubia, a qui havia conegut a Xile durant la gira teatral. Medina Onrubia era un personatge fascinant i controvertit, anarquista, feminista, periodista i escriptora; primer, va ser mare soltera i després esposa de Natalio Botana, anomenat el *ciudadà Kane argentí*, que era propietari de *Crítica*, un diari progressista i populista de Buenos Aires amb gran tirada, que va assolir molt poder polític, econòmic i social. Irene Polo es va fer inseparable de Salvadora Medina Onrubia i era assídua als sopars que diàriament l'escriptora anarquista oferia al cercle d'amistats, segons relata en les seves memòries l'escenògrafa espanyola Victorina Durán, que havia arribat a l'Argentina la tardor del 1937 reclamada per Margarida

Xirgu. L'escenògrafa, a qui Irene Polo va presentar el matrimoni Botana, es relacionava també amb el grup d'amics de Victoria Ocampo, intel·lectual i mecenes argentina, propietària i directora de la revista i de l'editorial *Sur*, on publicaven els intel·lectuals més destacats d'Amèrica i Europa. Irene Polo també va entrar en contacte amb aquest cercle, com ho testimonia María Rosa Oliver, amiga íntima de Victoria Ocampo, que formava part del consell de redacció de la revista *Sur* i que, amb Ocampo, va fundar l'any 1936 la Unión Argentina de Mujeres, una associació promotora del vot femení que Oliver va dirigir a partir del 1938. En definitiva, durant aquests anys 1937-1939, Irene Polo es troba a Buenos Aires envoltada de dones fortes, independents, cultes, activistes i transgressores, i va deixar-hi l'empremta que trobem en memòries com les de María Rosa Oliver, Emma Barrandeguy, Victorina Durán o Margarita Urueta. Les memòries estan escrites més de quaranta anys després de la desaparició d'Irene Polo, però encara la recordaven amb admiració i afecte.

Ara bé, aquesta vida intensa i lliure es capgira quan el mes de maig del 1939 arriben a l'exili de Buenos Aires la mare i les germanes d'Irene Polo. La periodista, preocupada per elles, havia expressat diverses vegades el desig de tornar a Barcelona, però, finalment, l'evolució de la Guerra Civil i la victòria de Franco fa impossible el retorn i decideix reclamar-les des de Buenos Aires. Així, el 20 de maig de 1939 arriben a la capital argentina Francisca Roig Arnau, vídua del guàrdia civil Antonio Polo, i les germanes d'Irene, Maria i Rosario. La mare i la germana Maria van a viure amb Irene Polo, mentre que Rosario Polo s'instal·la amb la seva parella, Joan Merli Pahissa, i amb les dues filles de l'anterior matrimoni de Merli. Dos anys després, naixia Mònica Merli Polo, filla de Joan i Rosario. Joan Merli, galerista, crític d'art i marxant, durant la República va ser secretari de la Junta Municipal d'Exposicions d'Art de Barcelona, on treballava també Rosario Polo, i es va haver d'exiliar a causa de la seva col·laboració amb el Comissariat de Propaganda de la Generalitat durant la Guerra Civil.

Amb l'arribada de mare i germanes, Irene Polo es troba amb obligacions familiars i unes necessitats econòmiques que condicionen el tipus de vida i la llibertat de què havia gaudit a Buenos Aires. Per la seva part, Margarida Xirgu es retira a Xile per recuperar-se de problemes de salut en acabar la temporada del 1939 i la companyia de teatre es dissol temporalment. El canvi radical que es produeix en la vida d'Irene Polo el podem resseguir a partir de les cartes que va escriure al pintor Miquel Villà.

LES CARTES D'IRENE POLO A MIQUEL VILLÀ (1940-1942)

Aquestes cartes, que acabem de publicar a l'editorial Cal Carré, són un testimoni valuosíssim dels dos últims anys de vida d'Irene Polo. Ens proporcionen molta informació sobre l'ocupació laboral, les relacions personals i familiars i l'estat d'ànim de la periodista. També són una prova de la gran amistat que unia la periodista amb el pintor Miquel Villà, que les va guardar tota la vida i, quan va morir l'any 1988, al Masnou, dos anys després de la seva última exposició a la Sala Parés, la família Villà les va lliurar a Joan Merli, el qual, a més de cunyat d'Irene Polo, era amic i marxant del pintor.

Irene Polo i Miquel Villà s'havien conegut al començament dels anys trenta, quan Villà ja era membre del grup d'artistes que portava Joan Merli. Després de passar una temporada pintant a Holanda, Villà s'instal·là a Barcelona al 4t pis de l'avinguda de Gaudí núm. 56, on va coincidir amb Irene Polo, que vivia al 6è pis del mateix edifici amb la mare i les germanes, com explica en un article sobre una exposició del pintor a la Galeria Syra l'any 1935. En el mateix escrit, per intentar dilucidar per què a alguns no els agradava o no entenien la pintura de Villà, Polo exclama: «La gent està tan feta, tan pervertida pel “final feliç!”», i continua amb una mena de retransmissió en directe gairebé cinematogràfica, amb apassionada admiració, del procés de pintura d'un bodegó des del taller de l'artista (Santa-Maria – Tur, 2022). Villà i Polo es van fer molt amics; segurament va ser ell, un

assidu des de l'any 1931 d'Eivissa, on estiuejava el seu germà Pepe, qui la va portar per primer cop a l'illa que la periodista retratà en unes magnífiques columnes —«Postals d'Eivissa»— publicades l'any 1935 al diari *L'Instant* (Polo, 2003).

El pintor va romandre a Catalunya durant la Guerra Civil, però l'any 1940 va decidir d'expatriar-se a l'Argentina, on podia viure amb el seu germà Andreu, que estava establert a la ciutat de Tucumán. Andreu Villà era periodista, dibuixant i il·lustrador i, des de l'any 1933, publicava diàriament al periòdic *La Gaceta* de Tucumán una vinyeta titulada «La nota del día». Miquel Villà va arribar a l'Argentina al començament de setembre del 1940 per assistir a la inauguració d'una exposició individual d'obres seves que li havia gestionat Joan Merli a la Galeria Müller, una de les principals de Buenos Aires. Dies després de finalitzar l'exposició, comença la correspondència entre Polo i Villà, quan el pintor s'instal·la a Tucumán. Només s'han conservat les cartes d'ella, la primera de les quals és del 14 d'octubre del 1940.

De seguida aflora a la correspondència la situació econòmica precària de la periodista, que havia de viure i mantenir la mare i una germana només amb el que guanyava amb les traduccions del francès i amb alguna de l'anglès, feina segurament facilitada per Guillermo de Torre, crític literari, assagista i poeta, marit de Norah Borges, que havia estat escenògrafa de La Barraca. De Torre va ser un dels fundadors de l'editorial Losada i havia començat a publicar-hi l'obra completa de Federico García Lorca, amb la col·laboració essencial de Margarida Xirgu i d'Irene Polo per recuperar-ne les obres inèdites. Polo va publicar cinc traduccions del francès a Losada i dues a les editorials Hachette i Sopena (obres d'A. Maurois, O. Aubry, G. de Pourtalès, R. Rolland, E. Zola i J. Romans). També va traduir *Pride and Prejudice*, de Jane Austen, per a l'editorial Juventud Argentina.

Però, afortunadament, l'economia d'Irene Polo millora quan, el mes de gener del 1941, l'empresari català Xavier Serra, propietari de les perfumeries Dana, que acabava d'instal·lar una fàbrica al barri de Barracas de Buenos Aires, la contracta com a secretària i això li

permet tenir un sou estable. Xavier Serra, tot i el seu posicionament polític en una dreta crítica amb la República espanyola, va ajudar molt els exiliats republicans, entre els quals cal esmentar el dirigent del POUM Joaquín Maurín (Colomines, 2020).

En el nou entorn laboral, Polo troba la manera d'ajudar l'amic Villà, que estava també en una situació econòmica molt precària, quan no havia venut gaire a l'exposició de Buenos Aires i no venia res a Tucumán. Així, la periodista fa d'intermediària entre Serra, que ha de decorar el nou pis familiar de Buenos Aires, i el pintor. «Pinta el bodegó de valent, tal com et vaig recomanar, per a què els Serres es quedin bocabadats. Ets una *fiera* de les de primera categoria. Els quadrets petits són imponents» (12-8-1941). I Villà envia unes teles que acabaran penjades a la llar de l'empresari Serra, un habitual de la Sala Parés quan vivia a Barcelona, que ja coneixia la pintura de Villà i queda encantat amb l'obra tucumana del pintor.

Convivint amb el nucli familiar d'Irene Polo, apareix des de la primera carta una tal «Judith», amb qui semblen tenir una relació molt càlida, i en va fent comentaris a cada carta, fins que el 2 de juliol de 1941 només en diu a la postdata: «La Judith va arribar el 26 del mes passat a Mèxic», però no en torna a fer menció mai més, cosa que resulta sorprenent. Si bé la neboda d'Irene Polo, última dipositària de les cartes, no sabia qui era aquesta Judith tan propera a la periodista, es pot arribar a la seva identitat relacionant algunes referències de la correspondència —«La Judith s'embarca el dia 14 vinent cap a Rio de Janeiro, on està destinada»— amb els comentaris sobre les causes del suïcidi d'Irene Polo que van fer Tísner i Vicenç Riera Llorca, companys periodistes a Barcelona i exiliats després a Mèxic. Tots dos afirmaven que la decisió s'havia atribuït a un amor no correspost per un diplomàtic mexicà. Seguint aquest fil i tenint en compte que a Irene Polo li agradaven les dones, la nostra recerca revela el nom de la diplomàtica mexicana, Judith Martínez Ortega, i la consulta de les memòries diplomàtiques d'aquell país confirma la seva presència a Buenos Aires, el seu destí posterior a Rio de Janeiro i altres desplaçaments o baixes per malaltia en dates coincidents amb les indicades a les cartes.

A la correspondència del mes de setembre del 1941 comencen les referències a la depressió que va dur Irene Polo al suïcidi: «Tampoc t'havia escrit abans perquè estic passant uns dies molt dolents. Tinc un decaïment nerviós terrible, i una angúnia que no sé pas si podré resistir en cas de que hagi de durar gaire més encara» (23-9-1941). A partir d'aquesta data i fins a l'última comunicació amb Villà, manifestarà de manera directa o indirecta el seu estat depressiu. Tot i que els motius d'un suïcidi poden ser múltiples i impossibles de determinar, i a les cartes l'únic factor documentat és la depressió, cal precisar que entre les possibles causes externes d'aquesta depressió no apareix a les cartes el trencament de la relació amb Margarida Xirgu, com, en canvi, es va establir en la versió més estesa de la mort d'Irene Polo. La periodista feia més de dos anys que estava distanciada de l'actriu i només l'esmenta una vegada i de passada.

Només podem albirar alguns elements del context d'aquesta mort tràgica de la periodista, que de segur influïren en el seu estat d'ànim: la impossibilitat de tornar a Barcelona a exercir el periodisme per la victòria de Franco a la Guerra Civil; la Segona Guerra Mundial i l'avenç del nazisme, que a ella la preocupaven molt; la responsabilitat i la limitació de moviments que implicava la nova situació personal d'haver de mantenir i convida amb la mare i la germana; el trencament de la relació amb Judith que es desprèn del sobtat mutisme sobre la diplomàtica.

El colofó apareix a la penúltima carta, poques setmanes abans de suïcidar-se. «Ja has vist com el pobre Zweig s'ha matat amb la dona al Brasil, també tip d'Amèrica, segurament», diu Irene, possiblement pensant ja en el seu propi final.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBA, Víctor. «Escuder, un mestre que no tornarà». *Avui*, 18 març 1978.
- BARÓN BORRÀS, Ester. «Joan Merli, marxant del pintor Miquel Villà, una història de promoció artística». *Emblecat*, núm. 10, 2021.
- BARRANDEGUY, Emma. *Habitaciones*. Vicinguerra, 1997.
- BIANCO, José. «Los recuerdos de María Rosa Oliver». *Cuadernos Hispanoamericanos*, núm. 516, 1993.
- Catalunya*, revista del Casal de Catalunya a Buenos Aires, (1937-1942).
- COLOMINES, Agustí. «La segona vida de Joaquín Maurín: Nova York i la creació de l'American Literary Agency (ALA)». *Afers*, núm. 95-96, 2020, p. 181-183.
- DOMÈNECH, Ignasi, Susanna PORTELL i Carles PONGILUPPI. *Miquel Villà. La pintura sense atzar*. Consorci del Patrimoni de Sitges i Viena Edicions, 2021.
- DURÁN, Victorina. *Mi vida 1. Sucedió*. Idioia Murga Castro i Carmen Gaitán Salinas (ed.). Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 2018.
- EISENBERG, Daniel. «Nuevos documentos relativos a la edición de *Poeta en Nueva York* y otras obras de García Lorca». *Anales de Literatura Española*, núm. 5, 1986.
- ESCALES, Vanina. *¡Arroja la bomba! Salvadora Medina Onrubia y el feminismo anarco*. Marea, 2019.
- FOGUET I BOREU, Francesc. *Margarita Xirgu, cartografía d'un mite. De Badalona a Punta Ballena*. Museu de Badalona, 2010.
- GIBSON, Ian. *Vida, pasión y muerte de Federico García Lorca*. Debolsillo, 2016.
- *Amor en tiempos de República*. Penguin Random House, 2020.
- GIRALT-MIRACLE, Daniel (a cura de). *Àlbum Villà*. Quaderns Crema, 1998.
- MADRID, Núria. *Mi padre*. Manuscrit inèdit, 2021.
- OCAMPO, Victoria i Roger CAILLOIS. *Correspondència (1939-1978)*. Editorial Sudamericana, 1999.
- OLIVER, María Rosa. *Mi fe es el hombre*. Ediciones Biblioteca Nacional, 2008.
- POLO, Irene. *La fascinació del periodisme. Cròniques (1930-1936)*. Introducció i selecció de textos de Glòria Santa-Maria i Pilar Tur. Quaderns Crema, 2003.
- RIERA LLORCA, Vicenç. *El meu pas pel temps (1909-1939)*. Edicions 62, 1979.
- RODRIGO, Antonina. *Margarita Xirgu*. Círculo de Lectores, 1994.
- SANTA-MARIA, Glòria i Pilar TUR. *Els anys americans d'Irene Polo*. Cal Carré, 2022.
- URUETA, Margarita. *El juicio de mis tiempos*. Porrúa, 1998.